

Mijn vriendin Anne Frank

Hannah Pick-Goslar
met Dina Kraft

My Friend Anne Frank

Proloog

Voorjaar, Jeruzalem 2022

Ik ben zo blij dat ik nog altijd het pad buiten mijn deur kan zien, omlijst door paarse bougainville, palmbomen en kleipotten vol roze en witte vlijtig liesjes. Het geeft me rust om te weten wie er op weg is naar mijn deur en wie er alleen maar langsloopt. Ik zit tegenwoordig vaak in deze stoel in de woonkamer van mijn flat met tuin, en dan kan ik door het grote raam mijn familieleden en vrienden zien die komen aanlopen over het pad.

Ik ben vooral dankbaar als ik Tali zie, die elke middag stipt om kwart over vier verschijnt. Ze is mijn jongste kleindochter en inmiddels zelf ook moeder. Ze heeft nooit verder dan een wandeling van vijf minuten bij me vandaan gewoond. Ook na haar huwelijk wilde ze per se vlakbij blijven wonen. Ze wil dicht bij me in de buurt zijn, zegt ze. Niet nodig, zeg ik terug, zonder die woorden echt te geloven. Tali weet wel beter. Gelukkig maar.

We delen een onuitgesproken taal, zij en ik. Ik kan niet goed uitleggen waarom, maar ik heb het gevoel dat ze me begrijpt en dat ik haar begrijp. Ze was nog maar een peuter toen haar vader vele jaren geleden op een regenachtige middag overleed na een auto-ongeluk. Ik wierp me op als een soort tweede ouder

om mijn dochter Ruthie bij te staan, haar moeder, die op die vreselijke dag weduwe en alleenstaande moeder van acht kinderen werd.

‘Wacht!’ roept Tali tegen haar oudste dochter Neta, wier haar net als dat van Tali de kleur van donkere honing heeft. Een prachtig meisje, bijna vier jaar oud en bruisend van energie. Ze banjert over het pad en Tali loopt achter haar aan, haar handen op de kinderwagen waarin Shaked zit, haar jongste, die is geboren op het hoogtepunt van de coronapandemie. Zelfs tijdens de lockdowns kwam Tali elke dag langs. Maar toen spraken we van een afstandje met elkaar: ik op het balkon, zij in de tuin onder me met een arm rond Neta en Shaked in de buggy.

Er wordt aangebeld en Neta stormt naar binnen in haar volle nog-net-niet-schoolgaande glorie. Ze kondigt zichzelf aan voor mij en de hele wereld. ‘*Savta!*’ roept ze uit, het Hebreeuwse woord voor grootmoeder. Wat er op een dag ook aan de hand is – slecht nieuws over de wereld of een nieuw pijntje of een aandoening waar ik last van heb – ik voel altijd warmte in mijn hart en moet altijd glimlachen als ik haar zie. Ze geeft me een tekening met hartjes, ballonnen en Mickey Mouse-stickers. Haar ogen vliegen wijd open als ik vertel dat Mickey en ik precies even oud zijn, dat we beiden drieënnegentig jaar geleden zijn geboren, in 1928. Dan komt ze aan mijn voeten zitten. Terwijl zij zich wijdt aan een spelletje waarbij je de juiste vormen bij elkaar moet zoeken, gaan mijn gedachten bijna negentig jaar terug.

Toen ik nauwelijks ouder was dan Neta nu, was ik net met mijn ouders aangekomen in Amsterdam. We waren uit Berlijn gevlucht nadat Hitler aan de macht was gekomen en mijn vader had ontslagen, die tijdens de Weimarrepubliek voor het Pruisische ministerie van Buitenlandse Zaken had gewerkt. We be-

trokken een appartement met twee slaapkamers in een woonwijk, met uitzicht op groene bomen en keurige pleinen.

Op een dag, niet lang nadat we waren aangekomen, wandelde ik hand in hand met mijn moeder naar een kruidenierszaak in de buurt. Mijn moeder hoorde een andere vrouw Duits spreken tegen haar dochter, een meisje van mijn leeftijd met donkere ogen. De twee moeders spraken even met elkaar. Ze glimlachten, opgelucht als ze waren omdat ze iets vertrouwds hadden gevonden op deze nog zo onbekende plek. Ik was verlegen en hield me vast aan de benen van mijn moeder. Ik was niet gewend aan andere kinderen, maar was nieuwsgierig naar dat andere meisje, dat op haar beurt mij bekeek.

Ze zou mijn allereerste vriendin worden. Mijn speelkameraadje, buurtvriendin en klasgenoot. Onze gezinnen raakten bevriend terwijl ze een leven probeerden op te bouwen als vluchtelingen in een nieuwe stad. Ze deelden hun angsten terwijl de oorlog en de bezetting en alles wat die gebeurtenissen voor ons zouden betekenen onvermijdelijk dichterbij kwamen. Dat kleine meisje, zo vol van leven, zou het beroemdste slachtoffer van de Holocaust worden. Ze was in allerlei opzichten een symbool van de hoop en belofte die ten onder gingen door haat en moord. Praten over haar verhaal, ons verhaal, werd het draadje dat ons altijd zou blijven verbinden en dat ervoor zou zorgen dat onze vriendschap kon blijven voortbestaan toen ze er al heel lang niet meer was. Maar vanaf onze eerste ontmoeting tot dat moment waarop ze vlak voor mijn veertiende verjaardag zomaar uit mijn leven verdween, waarna ze er nog één keer op een heel vluchtige en tragische manier in opdook, was ze gewoon mijn vriendin, Anne Frank.

Berlijn

In een van mijn vroegste herinneringen zit ik op een parketvloer te kijken naar mannen die onze blauwe fluwelen bank eerst in dekens wikkelen en dan in bruin papier. Ze knopen het geheel dicht met touw, waardoor het pakket gaat lijken op een enorm, onhandig gevormd verjaardagscadeau. Tot mijn grote verbazing tillen ze het meubelstuk op en dragen ze het met de nodige moeite weg uit ons appartement. Er blijft een grote stoffige plek achter op de plaats waar altijd onze bank heeft gestaan. Ik vraag me af waarop we voortaan moeten zitten.

In de andere kamers werd ook niet stilgezeten. De eettafel en -stoelen werden ingepakt en de schilderijen van de muren gehaald, ook weer met achterlating van opvallende lege plekken. Zelfs het bronzen borstbeeld van Otto Braun, de minister-president van Pruisen en de leider van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands, van wie ik vaag had begrepen dat hij een belangrijk man was en de vriend en baas van mijn vader, werd in een houten kist getild.

Mijn moeder, die veel praktischer was ingesteld dan mijn vader, was druk bezig om het familiezilver bij elkaar te scharrelen. En mijn vader? Die staarde zonder met zijn ogen te knippen naar zijn geliefde boeken op de planken aan de muren met houten lambrisering in onze woonkamer. Hij had een aan-

tal boeken zorgvuldig in dozen gestopt, maar er stonden er nog veel meer op de planken en ze lagen in stapels op de vloer.

‘Je kunt ze niet allemaal meenemen,’ zei mijn moeder zacht en vriendelijk tegen hem.

We troffen de nodige voorbereidingen om ons huis te verlaten op Den Zelten 21A in Berlijn, tegenover Tiergarten, het grote park waar naast de hekken prachtige gele rozen groeiden. Mijn ouders gingen er vaak met me naartoe en dan mocht ik spelen, en soms gingen we naar de olifanten in de dierentuin kijken. We verlieten niet alleen ons huis maar ook ons land, maar dat concept kon ik als vierjarige nog niet begrijpen. Ik denk dat ik me bewust was van de marcherende laarzen, de onrust en de rood-zwarte vlaggen die je overal in Berlijn zag. Het moet me ook zijn opgevallen dat mijn vader, die altijd een drukbezet man was geweest en ’s ochtends vroeg het huis verliet om naar kantoor te gaan, nu de hele dag thuisbleef. Maar mijn herinneringen aan Berlijn zijn niet meer dan fragmenten: het knarsende geluid van mijn schoenen op de keitjes van de paden in Tiergarten, hoe ons appartement trilde als de klokken werden geluid van de ter nagedachtenis van Kaiser Wilhelm gebouwde kerk aan de overkant van de straat, de zachte geluiden van de piano die mijn moeder vaak bespeelde.

Ons appartement, mijn eerste thuis, stond aan een boomrijke straat. Maar nu niet meer. Het huis werd enkele jaren later verwoest door geallieerde bommen. Maar ik weet dat het ruim en elegant was, met hoge plafonds, dikke Perzische tapijten en houten tafels en stoelen in art-decostijl. Mijn moeder, Ruth (in de familie beter bekend als Rutchen) had oog voor mooie spullen; ons huis stond en hing vol met kunstwerken en het mooiste porselein. Ze werd bijgestaan door een dienstmeid en een kokkin en we hadden een relatief bevoorrecht leven.

Mama had lesgegeven op een basisschool, maar als echtgenote van een hooggeplaatste overheidsfunctionaris, een dame uit de hogere middenklasse, had ze haar beroep met pijn in het hart opgegeven; zo schreven de toenmalige conventies het voor. Ze vond het heerlijk om voor de klas te staan en met kinderen te werken, maar het werd als ongepast gezien als een getrouwde vrouw, die zich verzekerd wist van de financiële steun van haar man, werk deed dat een alleenstaande vrouw kon doen. Mama kwam vaak bij me op de grond zitten om met me te spelen en genoot van mijn verhalen en vragen over de wereld, die ze altijd geduldig en gedetailleerd beantwoordde. Ik vond het heerlijk om te zien hoe ze zich aankleedde in haar op maat gemaakte fluwelen en zijden jurken voor een van de talloze concerten, balletvoorstellingen, recepties en chique bals waarvoor mijn vader vanwege zijn hoge functie werd uitgenodigd.

Ik was lang enig kind en genoot van de onverdeelde aandacht van mijn ouders. Ik denk dat ze een gelukkig huwelijk hadden, al waren ze heel verschillend. Mijn moeder, die twaalf jaar jonger was dan mijn vader, was sociaal en hield van plezier maken. Ze was geestig en had veel mensenkennis. Mijn vader, Hans, was serieus en introvert. Hij leek vaak duistere gedachten te hebben, maar hij had ook een charisma dat veel mensen aantrekkelijk vonden. Hij was een geboren leider die anderen kon inspireren en makkelijk contact legde. Hoewel hij een pessimist was – een realist, vond hij zelf – wat nogal contrasteerde met het montere pragmatisme van mijn moeder, was hij een warme man, die in onze gemeenschap de reputatie had dat hij altijd klaarstond om anderen te helpen. Dankzij zijn communicatieve vaardigheden als spreker en schrijver schopte hij het ver in de politieke wereld waaraan hij zijn beroepsleven had gewijd.

Hij gaf me altijd het gevoel dat ik belangrijk was, onder meer door al mijn vragen geduldig te beantwoorden.

Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak had hij net zijn studie Economie voltooid. Hij begon zijn carrière als journalist en schreef over economie en het bedrijfsleven. In 1915, toen hij vijftientig was, werd hij als voetsoldaat gerekruteerd voor het Duitse leger. Hij werd naar het oostfront gestuurd om tegen de Russen te vechten. Gelukkig werd hij een jaar later overgeplaatst naar het hoofdkwartier van het oostfront in het Litouwse Kaunas. Hij vertelde later hoe dankbaar hij was dat hij zijn tijd in de ijsskoude, modderige loopgraven, waarin veel jongens de strijd tegen de Russen met de dood moesten bekopen, ongeschonden had doorstaan.

Er gebeurden in Litouwen twee dingen die zijn leven grondig zouden veranderen. Eerst werd hij tot zijn grote opluchting uit de frontlinie gehaald, door generaal Erich Ludendorff nog wel, die de journalistieke talenten van mijn vader wilde inzetten voor de oorlogsinspanningen. Ludendorff was de op handen gedragen oorlogsheld van zijn tijd, die bekendstond als het 'brein' van het Duitse leger. De generaal stelde mijn vader aan als redacteur van een Litouwse krant hoewel Hans niets over het land wist en de taal niet sprak. Jaren later zei hij voor de grap: 'Ik was vermoedelijk de enige journalist ter wereld die zijn eigen krant niet kon lezen.' Litouws sprekende Duitse soldaten vertaalden zijn artikelen.

Later in de oorlog maakte de gevierde militair strateeg Ludendorff ernstige inschattingsfouten toen hij pogingen om vrede te sluiten vertrapte en uiteindelijk blokkeerde. Zijn ambitieuze pogingen om de oorlog in een laat stadium alsnog te winnen mislukten faliekant. Na de oorlog, toen Duitsland zwaar gebukt ging onder wrok en schaamte over het voor de

Duitsers hardvochtige Verdrag van Versailles – het land moest territorium inleveren en onmogelijke herstelbetalingen verrichten, waarna het te maken kreeg met hyperinflatie en nijpende voedseltekorten – weigerde Ludendorff zijn fouten toe te geven. In plaats daarvan propageerde hij de ‘Dolksteeklegende’, die de Joden de schuld gaf van de Duitse nederlaag en beweerde dat er tijdens de oorlog van binnenuit een Joodse samenzwering was uitgevoerd. Hij raakte in de ban van complottheorieën en was een van de eerste leden van de Duitse elite die zijn steun uitsprak voor Adolf Hitler. Hij stelde dat Duitsland er alleen weer bovenop kon komen met behulp van een nieuwe wereldoorlog die een nieuw Duits rijk zou creëren waarvan niemand zich nog een voorstelling kon maken. Ludendorffs daden hielpen Hitler in het zadel en hadden dus catastrofale gevolgen voor mijn familie en alle Europese Joden. Maar het zou kunnen dat Ludendorff tijdens de Eerste Wereldoorlog het leven van mijn vader heeft gered door hem van het slagveld te halen.

Een andere belangrijke verandering voor mijn vader die veel invloed zou hebben op zijn leven en de toekomst van mijn familie, was dat hij tijdens zijn verblijf in Oost-Europa in de ban raakte van het religieuze jodendom. Hij was als zoon van een bankier volledig geassimileerd opgegroeid en had nauwelijks een connectie met de joodse traditie. Zijn familie plaatste op kerstavond zelfs een kerstboom, compleet met brandende kaarsjes. Mijn vader had in Duitsland wel vrome Joden ontmoet, onder wie ook Oost-Europeanen, maar ik denk dat hij hen net als de meeste andere niet-gelovige Duitse Joden in overeenstemming met de destijds heersende vooroordelen – dat ze niet met hun tijd waren meegegaan, dat ze luidruchtig en ongemaniërd waren – negatief moet hebben beoordeeld. Veel West-Europese Joden ontdeden zich destijds van het uiterlijk

vertoon van het joodse rituele leven en trouwden in recordaantallen met niet-Joden. Sommige mensen lieten zich zelfs dopen om hun kans op een succesvolle carrière te verhogen en te voorkomen dat ze het doelwit zouden worden van antisemitische pesterijen en geweld. Het was dan ook hoogst ongebruikelijk dat mijn vader voor het orthodoxe jodendom koos. Hij was tijdens zijn verblijf in Bialystock verzot geraakt op de tederheid en hechtheid van de chassidische gemeenschappen en hun cultuur. Hij ontmoette rabbijnen, leerde de Hebreeuwse taal en maakte kennis met grote, warme, vrome families. Dat veranderde zijn ideeën over godsdienst voor de rest van zijn leven. Hij leerde bidden, zong spirituele liederen, bezocht sabbatdiensten en bleef dan eten in bescheiden, hechte huishoudens. Hij was in de ban van de melodieën en het in die melodieën vervatte spirituele leven. Hij besloot de joodse leefregels in acht te nemen.

In 1919, na zijn terugkeer naar Duitsland, werd mijn vader lid van de Sozialdemokratische Partei, die een belangrijke rol speelde bij de vorming van de Weimarrepubliek en een nieuwe democratische cultuur wilde stichten. Hij was betrokken bij de onderhandelingen over een nieuwe regering in Pruisen en werd aangesteld als hoofd van de persdienst van het Pruisische ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij was geliefd bij zijn collega's, die zeiden dat hij buitengewoon energiek en kundig was en was gezegend met een extreem goed geheugen dat handig van pas kwam bij politieke schermutselingen. Hij was een trotse Duitser en een van de hoogstgeplaatste Joodse functionarissen binnen het overheidsapparaat, vermoedelijk de enige vrome Jood. Als hij op zaterdag naar zijn kantoor moest, dat dicht bij de Rijksdag – het Duitse parlement – lag, kon hij erheen wandelen zonder de sabbatregels te overtreden. Hij las in zijn fraai

gemeubileerde, hoge kantoor elke dag een bladzijde uit de Talmoed, een overzicht van de in de loop van de eeuwen tussen schriftgeleerden gevoerde discussie over de joodse wet. Op zondag ging hij vaak naar kantoor om brieven te lezen en een begin te maken met zijn correspondentie voor de komende week. Soms mocht ik mee; ik herinner me dat we er een keer hand in hand naartoe liepen.

Mijn vader was van heel dichtbij getuige van de innerlijke werking van de overheid en het land. Hij was woedend toen president Paul von Hindenburg, de voormalige generaal en oorlogsheld, in januari 1933 toegaf aan zijn adviseurs. Zij hadden gezegd dat hij Hitler moest aanstellen als kanselier om diens ego te sussen; ondertussen zouden minder verhitte mensen achter de schermen de macht behouden. ‘Ze zijn ziende blind,’ raasde papa. Toen de nazi’s aan de macht kwamen, werd mijn vader ‘voor onbepaalde tijd geschorst’. Niemand heeft ooit op papier gezet waarvan hij werd beschuldigd, maar iedereen wist dat hij in radioprogramma’s en krantencolumns had gepleit voor het belang van een goed beveiligde democratie. Ik vermoed dat het feit dat hij Joods was hem ook toen, aan het begin van Hitlers opkomst in de Duitse overheid, al tot een makkelijk doelwit maakte. In diezelfde periode verloren ook andere Joodse overheidsfunctionarissen hun banen. Veel leden van de SPD (die door de nazi’s werd verboden) en de andere oppositiepartijen werden gearresteerd. Sommigen werden naar Dachau gebracht, dat vlak bij München ligt, vierhonderdvijftig kilometer onder Berlijn.

In april 1933 werden er wetten ingevoerd waarmee Joden en iedereen die zich kritisch uitliet over de nazipartij werden uitgesloten van functies bij de overheid en de ambtelijke dienst. Een aantal mensen spande rechtszaken aan waarin ze trots gewag maakten van het feit dat ze Duits waren en van hun

diepe loyaliteit aan en liefde voor hun land. Ze zwoeren hun eeuwige trouw aan de natie of hadden de IJzeren Kruisen meegenomen die ze hadden gekregen voor hun moed en inzet tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een groot deel van de honderduizend Joodse mannen die in die oorlog aan Duitse zijde hadden gevochten, had zich vrijwillig aangemeld en had gedacht dat die cruciale verklaring van vaderlandsliefde zou leiden tot hun definitieve acceptatie en integratie. Ze hadden immers hun leven in de waagschaal gesteld voor hun land. Maar hun woorden haalden niets uit. De verwoesting van de ratio was al begonnen.

Ik was te jong om de vreselijke veranderingen te begrijpen die zich in de eerste jaren van mijn leven voltrokken. Ik weet zeker dat mijn ouders er alles aan deden om me te beschermen tegen angsten. Maar ik moet hun spanningen hebben gevoeld. Ik werd aanhankelijk en wilde niet meer alleen slapen. Meestal kwam het geluid van verandering uit de radio. Dan hoorde ik mijn moeder tegen mijn vader sissen dat hij het geluid zachter moest zetten zodat ik het niet zou horen. Maar in 1933, ons laatste jaar in Berlijn, zweefde het geroezemoes van politieke onrust door het raam mijn slaapkamer binnen en werd het voor mijn ouders steeds moeilijker om te doen alsof er niets aan de hand was.

Eerst kwam de kakofonie van trombones, klarinetten en laarzen van marcherende ss'ers; een fakkeloptocht om Hitlers benoeming tot kanselier te vieren. Ze zongen dat ze soldaten waren voor een 'nieuw tijdperk' en bereid waren hun bloed te offeren voor de 'rassenstrijd'. De hele straat leek in brand te staan en bij de gloed van fakkels zag ik wapperende swastikavlaggen, wit en zwart tegen een rode achtergrond.

Een paar weken later, in februari, werden we gewekt door

het geluid van sirenes en brandweerwagens. De heldere hemel vulde zich met rook. De Rijksdag, op slechts vijf minuten lopen van ons huis, stond in brand. Ik ging snel op zoek naar mijn ouders, maar mijn moeder wilde me ondanks al mijn vragen terugsturen naar bed. Ik kan me nauwelijks een voorstelling maken van de blik op het gezicht van mijn vader en wat hij moet hebben gevoeld toen hij probeerde de symbolische implicaties van de gebeurtenissen te verwerken. Want het was duidelijk dat ook de democratie in brand stond.

In mei werden er opnieuw branden gesticht. Onder het motto dat Duitsland moest worden gezuiverd hadden studenten met hun docenten besproken welke ‘on-Duitse’ boeken uit de bibliotheken van de natie moesten worden verwijderd om te worden verbrand. De boeken werden in auto’s en vrachtwagens geladen. Jongeren droegen stapels boeken naar een plein tussen het operahuis en de universiteit en gooiden die in de vlammen. Duizenden boeken waren het. De stank van brandende boeken drong door tot in ons appartement.

Overal in Duitsland begonnen Joodse families de onmogelijke vragen te stellen waarmee ook mijn ouders werden geconfronteerd: wat moeten we doen? Hoe kunnen we in ons levensonderhoud voorzien? Is het niet gewoon een kwestie van tijd voordat er weer redelijke mensen aan de macht komen? Of moeten we onze huizen verlaten? Waar kunnen we heen? Mensen die protesteerden werden al naar concentratiekampen gestuurd. Niet-Joodse dissidenten, onder wie veel schrijvers en kunstenaars, zaten met dezelfde dilemma’s en hadden in sommige gevallen al het land verlaten.

Het was ongelooflijk pijnlijk voor mijn ouders om de waarheid onder ogen te zien, maar er was geen ontkomen meer aan:

we moesten weg. Vooral mijn moeder ging zwaar gebukt onder de gedachte dat ze het land moest verlaten waarvan ze zielsveel hield. Ze was dol op het levendige culturele en intellectuele Berlijnse leven, de concertzalen en musea, de discussies over boeken en ideeën. Ze had me als tweede naam Elisabeth gegeven als eerbetoon aan haar god Goethe (wiens moeder zo heette), die ook de god van Duitsland was. Mijn ouders waren producten van het Duitse intellectualisme van het interbellum, dat mede was gevormd door een periode van honderdvijftig jaar van toenemende sociale acceptatie van Joden. In ons huis was er een brug geslagen tussen de Duitse filosofie en literatuur en de joodse traditie. Onder de boeken die mijn vader met enorme tegenzin in kratten stopte, waarvan hij een deel nooit meer heeft teruggezien, bevonden zich ook verhandelingen over Duitse politiek en literatuur en het joodse gedachtegoed. Een aantal van die boeken had hij zelf geschreven.

Mijn vader was bang dat hij op basis van zijn voormalige overheidsfunctie en zijn waarschuwingen voor en kritiek op de nazi's op de radio en in kranten werd gezien als staatsvijand en dat hij het gevaar liep te worden gearresteerd. De man die prat ging op zijn nuchtere, realistische kijk op zaken zag geen toekomst meer voor onze familie in een Duitsland waarin vijandigheid en geweld aan de orde van de dag waren. Mijn familie woonde al duizend jaar in Duitsland. Er kwamen in onze stamboom rabbijnen, filosofen, journalisten, economen, professoren, advocaten, bankiers en leraren voor. Maar ik zou het laatste lid van mijn familie zijn dat in Duitsland werd geboren. Het was daar niet meer veilig voor ons.

De verschillende takken van mijn familie kwamen in verschillende landen terecht. Zo ging het met veel Duits-Joodse families. Mijn moeder was de middelste van drie kinderen die

goed bevriend waren met elkaar en erg toegewijd waren aan hun ouders. Haar familie, de familie Klee, was extreem hecht. Dat maakte de beslissing om te vertrekken nog moeilijker. Hun ouders wilden in Duitsland blijven, net als de moeder van mijn vader. Ze konden de gedachte niet aan om in een vreemd land een nieuw leven te moeten opbouwen. Maar de broer van mijn moeder, mijn oom Hans, die net als hun vader advocaat was, probeerde te bedenken waar hij naartoe kon gaan. Hij koos uiteindelijk voor Zwitserland, zodat hij zijn werk kon blijven doen in het Duits. Hun zus, mijn tante Eugenie, was een voor-
aanstaand expert op het gebied van weefseltechnologie. Ze werkte bij het Berlijnse Instituut voor Kankeronderzoek, maar werd ontslagen. Zij en haar man, Simon Rawidowicz, deden wanhopige pogingen om academische aanstellingen in het buitenland te vinden. Ze reisden eerst per schip naar het Engelse Leeds en toen naar Chicago. Ze vestigden zich na de oorlog in Boston.

Uiteindelijk viel het besluit: wij drieën zouden naar Engeland gaan. Mijn vader had een baan geregeld bij Unilever in Londen. En dus werd ons Berlijnse appartement leeggehaald totdat onze stemmen door lege kamers echoden. Op de ochtend van ons vertrek moeten mijn ouders aan de boycots hebben gedacht, aan de Bruinhemden die mensen afranselden op straat, aan de door de stad marcherende, leuzen scanderende nazi's. Maar ik dacht vooral aan mijn geliefde Tiergarten. Toen ik het park voor de laatste keer de rug toekeerde, hoorde ik de geluiden van kinderen die tikkertje speelden en elkaar achternazaten. Wij gingen met al onze bagage naar het station om de trein te nemen naar Hamburg, de eerste etappe van onze reis naar Engeland.

We kwamen onder een loodgrijze hemel veilig aan in Londen. We waren overweldigd door deze metropool met acht miljoen inwoners, twee keer zo groot als Berlijn en opgetrokken uit kalk- en baksteen, een stad waar we bijna niemand kenden. Mijn ouders spraken beiden Engels, maar mijn moeder kon beter met de taal uit de voeten dan mijn vader. Ze had een talenknobbel en kon ook Frans, Grieks en Latijn verstaan of lezen. Londen was de hoofdstad van het Britse Rijk. Voor de eerste keer zag ik gezichten van mensen uit alle uithoeken van de wereld. Ik staarde met open mond naar de stoomschepen uit Azië, het Caribisch gebied en Afrika die over de machtige Theems voeren.

Papa, die van huis uit econoom was, had een goede baan aangeboden gekregen bij het Unilever-concern. Maar ons verblijf in Engeland zou niet lang duren. Pas nadat hij in Londen was gearriveerd om aan zijn nieuwe baan te beginnen kreeg mijn vader te horen dat hij ook op zaterdag moest werken, de joodse sabbat.

‘Bij mijn overheidsbaan in Duitsland hadden ze respect voor het feit dat ik de sabbat in acht neem, maar hier niet,’ zei hij verbijsterd toen hij het nieuws aan mama vertelde.

Toen hij zijn werkgever liet weten dat hij niet bereid was om te werken op de joodse sabbat werd zijn arbeidscontract geannuleerd.

Mijn vader wilde zijn joods-zijn een diepere invulling geven. Het was voor hem niet genoeg om spiritueel te leven. Hij wilde zich volledig houden aan de *mitswot* (‘geboden’), waarin de inachtneming van de sabbat een centraal voorschrift is. Door zich te houden aan die regels en rituelen vond hij zingeving in zijn bestaan, een poort naar een goed, zinvol leven. Hij wilde de waarden die het jodendom voor hem vertegenwoordigde niet zomaar opgeven, ook niet als dat eigenlijk beter uitkwam.

Zijn beslissing zou verstrekkende gevolgen hebben. Engeland was veilig terrein en zou dat ook blijven. In Europa werd het steeds gevaarlijker omdat de nazi's steeds dominanter werden. Maar ondanks al zijn wijsheid en begrip van de toenmalige politieke situatie had mijn vader niet kunnen zien aankomen wat er zou gebeuren. Niemand kon de verschrikkingen voorzien die zich slechts enkele jaren later in de wereld zouden voltrekken. En dus gingen we opnieuw op reis, ditmaal naar Amsterdam, om een veilig heenkomen te zoeken.